

VOLTAIRE'İN DİNÎ HOŞGÖRÜ ANLAYIŞI VE İSLÂM'LA İLGİLİ DÜŞÜNCELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Mehmet Fatih KALIN (*)

Öz

Aydınlanmanın önemli filozoflarından Voltaire, dönemindeki yönetim anlayışına ve kiliseye karşı çıkmış, insan haklarına, bireysel tercihlere ve farklılıklara saygı duyulmasının savunuculuğunu yapmıştır. O, din adamlarının insanlara yol gösterici olmaları gerektiğini düşünmüş, dinin baskı aracı olarak kullanılmasının insanların dinden nefret etmesine yol açtığını söyleyerek kiliseyi eleştirmiştir.

Avrupa ve Asya dinlerini inceleyen filozof, yer yer tarafsız ve çarpıcı tespitlerde bulunmuştur. İslâm söz konusu olduğunda, onun bazen bu tarafsızlıkla tahlillerde bulunduğunu, ancak bazen de tipik Avrupalı bakış açısıyla İslâm ve Müslümanlara karşı önyargıyla hareket ettiği görülmektedir. Bu da, Voltaire'in yetiştiği geleneğin etkisini nispeten taşıdığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Voltaire, Dinî Hoşgörü, İslâm, Hz. Muhammed

Voltaire's Comprehension of Religious Tolerance and Evaluation of His Thoughts on Islam

Abstract

Voltaire, an important philosopher of the Enlightenment, has opposed the conception of management and the church at the time, and has advocated respect for human rights, individual preferences and differences. He thought that clergy should be guiding people and he criticized the church by saying that using religion as a means of oppression causes people to hate it.

The philosopher, who has studied European and Asian religions, found neutral and striking determinations in places.

In the case of Islam, it is sometimes seen that he acted with such unbiased neutrality, but sometimes with prejudice against Islam and Muslims from a typical European point of view. This suggests that Voltaire carries the influence of his tradition relatively.

Key Words: Voltaire, Religious Tolerance, Islam, Prophet Muhammad.

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Giriş: Hoşgörü ve Voltaire

Genel anlamıyla, insanlar arası ilişkilerde orta yolu takip etme, dengeli olma ve farklı olan bir şeye sabrederek tahammül gösterme gibi manaları ifade eden¹ hoşgörü kavramı, dinde ihtiyaç duyulan önemli bir unsurdur. Batıda *dinsel hoşgörü* kavramının karşılığı olarak *dinî tolerans* ve *dinî çoğulculuk* kavramları kullanılmaktadır. Dinî tolerans ve dinî çoğulculuk kavramları, bireylerin kendi inanç ve uygulamalarının yanı sıra, insanlar içinde farklı düşünen, inanan ve yaşayan başkalarının da bulunduğunu, dolayısıyla bu farklılıklara anlayış gösterilmesi gerektiğinin bilinmesi anlamına gelmektedir.² İnsanları, kendileri gibi düşünmeyen ve inanmayanlara dışlayıcı tavırlarla yaklaşma tutumundan kurtarmanın yolu olarak dini çoğulculuk birçok düşünür tarafından dile getirilmiştir.³

Voltaire'in de temsilcisi olduğu Aydınlanma Düşüncesinin en önemli amaçlarından biri de hoşgördür. Hoşgörü, fikrî anlamda başıboşluk olmadığı gibi, şahsiyetten ödün vermek de değildir. Gerçekte hoşgörü, ciddi ve titiz bir hakikat arayışı tutumuyla, bu arayışa tüm insanlığı ortak etme arzusu, yine aynı hakikati kendine saklamak yerine, onu bütün insanlıkla paylaşma arzusudur. Kısacası hoşgörü, insanları kendi konumunda, oldukları gibi kabul etmektir.⁴ Zira hoşgörünün zıddı olan bağnazlık evrensel akla aykırı olup, insanın gelişmesi önündeki en büyük engellerdendir. Tarih boyunca insanların anlaşmalarına mani olan ve savaşların çıkmasına neden olan da hoşgörüsüzlük olmuştur.⁵

Voltaire, cehalete, bağnazlığa, hoşgörüsüz ve tahammülsüz tutumlara, inanç konusunda baskıya hayatı boyunca karşı olmuş, eleştirel bakış açısını ve doğal özgürlüğü savunmuştur. Bir Ansiklopedist olarak akli, bilimi, ilerlemeyi, özgürlüğü, bireyselleşmeyi, bireysel tercihlere saygı göstermeyi ve dogmalardan kurtulmayı öne çıkarmıştır.⁶ Farklı düşünce, tercih ve inançlara hoşgörüyle yaklaşma tavrı yanında Voltaire ve dönemin Aydınlanmacı filozof ve yazarlarının ortak niteliği, insanı köleleştirdiğine inanılan hurafelerden, gelenek ve mitlerden onu kurtararak aklın kılavuzluğunda bir aydınlanmayı gerçekleştirmektir.⁷

- 1 Seyit Ahmet Atak, "Hoşgörü Kavramının Voltaire Felsefesine Çeşitli Yansımaları", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı: 17, 2011, (85-101), s. 85.
- 2 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, s. 428.
- 3 Ruhattin Yazoğlu, *Dinî Çoğulculuk Sorunu John Hick Üzerine Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 10.
- 4 Ruhattin Yazoğlu, "Ebu'l-Hasan Harakânî'de Hoşgörü ve İnsan Sevgisi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, (1-10), 2014, s. 7.
- 5 Habib Şener, *John Locke ve David Hume, Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 29.
- 6 Atak, a.g.m., s. 88.
- 7 Tuncay İmamoğlu, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefi Temelleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 31.

Voltaire, Hıristiyanlığın özgür düşünce sayesinde filizlendiğinden, fakat daha sonra kilisenin baskı ve zorbalıkla hareket ettiğinden bahseder. Bu tavır sebebiyle insanların dinden soğuduğunu, herkesin dilediği gibi düşünmesi ve yaşaması gerektiğini söyler.⁸ Ansiklopedistlerden Diderot da, yazdığı “Hoşgörüsüzlük” maddesinde, Hıristiyanlığın özünde bağnazlık ve zorlamanın olmadığını, fakat sırf kendi çıkarını düşünen Kilise'nin elinde yozlaştığını ileri sürer.⁹

İnançta önyargıların ortadan kalkması, Voltaire'e göre en önemli şeylerdendir. Çünkü önyargı, akıl yürütmeden kabul edilmiş bir inançtır. Fakat önyargıların iyi olanları da vardır. Büyüklere saygılı davranmak, hırsızlık yapmamak, Tanrı'nın varlığına inanmak ve ahlaksızlığın kötülüğünü aşılama ve bunları kabullenmek önyargının zararsız, hatta iyi olanlarındandır. Zararlı olan önyargılar, boş inançlarla ilgili olanlardır. Vişnu'nun birkaç defa insan şekline girdiğine, Buda'nın bir ormanı biçtiğine ya da Muhammed Peygamber'in gökyüzüne çıktığına dair inançlar böyle yanlış önyargılardandır! Bunlara inanılmadığında, bu önyargıların reddedilmesi dinsizlik olarak nitelenir ve hatta yargılanır.¹⁰

Farklı din mensuplarının hepsi Üstün bir Yaratıcı'ya inandığını söylemektedir. Dünyaya gelen her insan, inancı ve ulusu ne olursa olsun, aynı duygularla doğmaktadır. Dünyanın her yerinde iyilik, dürüstlük, yardımseverlik vb. özellikler erdem sayılmaktadır. Din, Tanrı'ya boyun eğmek, O'na bağlılık anlamına geldiğine ve her insan aynı fazilet duygularıyla yaratıldığına göre, kendi inancını övmek, Voltaire'e göre, Tanrı'ya hakaret etmekle eşdeğerdir.¹¹

Voltaire'in mikroskopla keşfedilen insan organizmasından esinlenerek yazdığı ve döneminin batıl inançlarını eleştirdiği bir *Micromégas* adında bir öyküsü de vardır. Öyküde, karakterlerin diliyle gökyüzü ve gezegenlerin çeşitli özelliklerine dair bir tartışma yapan ve konuyu ruh meselesine getiren Voltaire, sağlam temellere dayanmayan bilginin değersizliğini öne çıkarır.¹² Boş inançlar peşinde koşanları ve din adamlarını ilerleme önündeki en büyük engel olarak değerlendiren Voltaire, bu durumdan kurtulmak için yöneticilerin aydınlatılmasını ve din

8 Voltaire, “Düşünce Özgürlüğü”, *Felsefe Sözlüğü*, (Çev. Lütfi Ay), M.E. B Yayınları, İstanbul, 2001, c. II, s. 160-162.

9 Diderot ve D'Alembert, *Ansiklopedi Ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklama Sözlüğü*, (Çev. Selahattin Hilav), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 218.

10 Voltaire, “Önyargılar”, *Felsefe Sözlüğü*, c. II, s. 288, 292-293.

11 Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, (Çev. Fehmi Baldaş), Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1949, c. II, s. 26-28.

12 Voltaire, *Hikâyeler-II*, (Çev. Fehmi Baldaş), Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 2001, s. 28; Remzi Demir, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, Doruk Yayıncılık, Ankara, 1999, s. 111 vd.

adamlarının yönetim üzerindeki etkisinin ortadan kaldırılmasını önerir.¹³ Burjuvaziyi eleştirir ve din kavgalarının olduğu o dönemde bağınazlıkla savaşıır. Din adamlarının yetersizliklerine karşı duruşuyla ve Hıristiyan kutsal metinlerindeki tutarsızlıklara verdiği sert tepkilerle adından söz ettirir.¹⁴

Voltaire, din adamlarının insanlara yol gösterici, dini öğretici, insanlara yardım edici nitelikte olmaları gerekirken, insanları sömürmeleri, dini baskı aracı olarak kullanmaları nedeniyle, insanların dinden nefret etmesine yol açtıklarını söyleyerek, Tanrı'nın oğlunun hizmet edilmek için değil, hizmet etmek için geldiği düşüncesini savunur.¹⁵

Voltaire, Hıristiyanlığın benimsenmesinde on iki kişinin, yani havarilerin yeterli olduğunu, fakat onu ortadan kaldırmada da bir kişinin yettiğini düşünmekteydi. Ancak onun yıkmak istediği Hıristiyanlık değil, kilisenin bağınazlığıydı. O bütün eserlerinde 'kötünün ezilmesi' temasını işlemiştir. Kötülükten anladığı ise ne din ne de kilisedir. Ezilmesi gereken batıl inançlar ve hurafelerdir.¹⁶

Voltaire, *Oedipe* adlı trajedisinde rahipleri ve bağınazlığı eleştirerek, rahiplerin halkın zannettiği gibi olmadıklarını söyler ve insanların kehanetler yerine gözleriyle gördükleri şeylere inanmalarını, kendilerine güvenmelerini öğütlemektedir.¹⁷

Voltaire'in tanımıyla, 'Ateşli hastalıkta sayıklama, öfkede kudurma ne ise, boş inançta da bağınazlık odur'. Ayin için kiliseye gitmeyenlere eziyet edip onları öldürenlerin ve sırf kendisi gibi düşünmüyor diye insanları mahkûm eden yargıçların yaptığı ise, bağınazlığın en kötüsüdür. Voltaire'e göre, bağınazlığın sardığı bir zihni tedavi etmenin imkânı neredeyse yoktur. Bağınazlık hastalığına karşı, insanları yumuşatarak, saplantılarından ve bunalımlarından kurtaracak tek ilaç, felsefi düşüncedir. Din, iyileştirmek bir yana, hasta vücuda iyice zehir katar. Felsefe ise, ruhu dirliğe ve huzura kavuşturur.¹⁸

Dini şahsi emellerine alet etmek Voltaire'e göre yobazlıktır. Çağındaki bu bağınazca tutumu akıl hastalığına benzeten düşünür, bu hastalığın ancak felsefi düşünce ile aşılabacağına inanır. Düşüncenin getireceği hoşgörü ise bu hastalığın

13 Vitaly Kuznetsov, *Hegel ve Aydınlanma Yüzyılı*, (Çev. Hüseyin Portakal), Cem Yayınları, İstanbul, 2002, s. 35.

14 Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi*, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul, 1989, c. VI, s. 35.

15 Lucien Goldmann, *Aydınlanma Felsefesi*, (Çev. Emre Arslan), Doruk Yayıncılık, Ankara, 1989, s. 96.

16 Andrés Maurois, *Voltaire*, (Çev. Cenap Yazansoy), Kastaş Yayınları, İstanbul, 2001, s. 73.

17 Will Durant, *Felsefe Kılavuzu*, (Çev. Ender Gürol), Milliyet Yayınları, 1973, s. 187.

18 Voltaire, "Bağınazlık", *Felsefe Sözlüğü*, c. I, s. 13-14.

en büyük ilacıdır. 'Akla, Tarihi Övgü' hikâyesinde, bağınazlığın bulunduğu bir ortamda aklın ve gerçeğin meydana çıkamayacağını anlatan Voltaire, döneminin sosyal ve siyasal yapılarından bahseder.¹⁹ *Akl İle 'Gerçek'*in yolculuğunda, bir zamanlar bağınazlık ve zulmün hâkim olduğu İngiltere'de, krallıkla cumhuriyetin iyi yanlarının alınarak yeni bir yönetim kurulmuş olduğu, hem savaş gücü hem de sanat ve ticaret bakımından bu ülkenin diğer ülkelerden üstün konuma geçtiği betimlenir.²⁰

Hayatı boyunca bağınazlıkla savaşan Voltaire'in bu yöndeki en büyük gayreti ve başarısı, Toulouse kentindeki bir davada masumlara yardım etmesi olmuştur. Protestan olan Calas ailesinin oğlu evlerinde asılı bulunmuştur. Katoliklerin çoğunlukta olduğu şehirde, bu genci Katolik olmak istediği için yaşlı babasının astığı dedikodusu ve iftirası yayılınca aile tutuklanmış ve yaşlı baba elleri ve ayakları kırılarak ölüme terk edilmiştir. Ölünceye kadar masumiyetini haykıran baba, böylece bağınazlık kurbanı olmuştur. Haklarını arayan bu mağdur ailenin hikâyesini duyan Voltaire'in, hem kalemi hem serveti hem itibarıyla yardıma koşmasıyla sonunda aile davayı kazanmıştır. Paris'e geldiğinde, kalabalığın takip ettiği bu adamın kim olduğu sorusunu işiten bir kadın, '*Calas ailesini kurtaran adam olduğunu bilmiyor musunuz?*' diye yanıt vermiştir. Voltaire, bu yanıtta çok fazla etkilendiğini söylemiştir.²¹

Voltaire, tanrıtanımazlığı bağınazlıktan daha az zararlı görmüştür. Bağınazlık, insanlar arasında bozgunculuğa ve hatta cinayetlere sebep olmaktadır. Tanrıtanımazlık ise, sadece dünyanın yaratışı, günahın kaynağı vb. konulara akıl erdiremeyen yolunu şaşırılmış bilginlerin işidir.²²

Bağınazlığın nedeni, bilgi kaynaklarında, aklın kullanımında ve inançtaki farklılıklardır. Bu nedenle bağınazlığı ortadan kaldırmak, doğru bilgiyle mümkündür. Doğru bilgi, insanı huzurlu bir birey yapar ve onu kendi iç dünyasıyla barışık kılar. Böyle bir insanda hoşgörü anlayışı kendiliğinden oluşur ve başkalarının düşüncelerine saygı duyduğu gibi, kendi düşüncelerini tartışmaktan da kaçınmaz. Bu sebeple medeni toplumlarda bağınazlığa rastlanmaz. Kültür ve bilgi seviyesinin gelişmiş olduğu toplumlarda hoşgörü hâkimdir. Böyle bilinçli kişiler, dışa açık, başkalarıyla iletişimi sürdüren ve kendi kişiliğini de doğru sergileyebilen bireylerdir.²³

19 Voltaire, *Hikâyeler-I*, s. 14.

20 Voltaire, *Hikâyeler-I*, s. 19-20.

21 Beşir Fuad, *Voltaire*, Babil Yayınları, (Sad. Erdoğan Erbay-Ali Utku), Erzurum, 2002, s. 47-49.

22 Voltaire, "Athée", *Felsefe Sözlüğü*, c. I, s. 75-76.

23 Vahdetin Başçı, "Taassup Doğru Düşünmeye Engeldir", *Felsefe Dünyası*, Sayı: 36, 2002, s. 32-34.

Kendi dinine inanmayan insanlara zulmedenler Voltaire'e göre canavardır. Ona göre inançta yapılan baskı, insanları dinden çıkarır. Bir memlekette iki din varsa, bu iki din mensupları çatışır. Fakat otuz çeşit din varsa bunların mensupları hoşgörü içinde yaşarlar. Voltaire, bunun örneğini birçok farklı din mensubunu hoşgörüyle yöneten Türklerden verir. Bölünmenin ve karışıklığın en iyi ilacı ona göre hoşgördür. Bağnazlığa sarılanların bu tavrı, çıkarları sebebiyledir.²⁴

Voltaire, *Renkler Hakkında Hükiim Veren Körler* hikâyesinde, adeta bağnazlığın kötülüğünü ortaya koyar. Körler arasında liderliği ele geçiren bir diktatör, hepsinin giydiği elbisenin beyaz olduğunu tüm körlere kabul ettirir ve bu durum yüzünden toplumda alay konusu olurlar. Voltaire, körlerin hikâyesiyle araştırmadan, körü körtüne bir düşüncede ısrar ve inat eden bağnaz insanları betimlemek ister. Bağnaz kişi de, iyice bilmediği halde, heveslerine uygun bulduğu düşünceler peşinde koşar.²⁵ İşte bu nedenle Voltaire, feodal sisteme ve halk üzerinde acımasız tasallutlarda bulunan kilise otoritesine karşı çıkmıştır. Gerçekte onun karşı olduğu şey, inancın bizzat kendisi değil, inanç adı altında bir sürü saçma şeyin sorgulanmaksızın kabul ettirilmesi ve bu yolla insanların sömürülmesi durumudur.²⁶

I. Tanrı ve Din Anlayışı

Tanrı'nın varlığına dair fikirlerin gerek dinlerde gerekse felsefe tarihinde çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Tanrı'nın varlığına dair delillendirmeler ilahiyat sistemlerinin ve felsefe tarihinin en önemli amaçlarından biri olmuştur. Dolayısıyla Tanrı'nın varlığı, Onun evren ve insan ile ilişkisi meselesi düşünce tarihinin en eski ve en temel problemi olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁷

Zadig adlı eserinde “her şeyin, hikmetinden sual olunmayan, ama kader yazgısında kendisini gösteren bir Yaratıcı'nın hükmüyle gerçekleştiğini”²⁸ işleyen Voltaire, bir yaratıcının varlığına inanmayı halk için gerekli görmüş, “Tanrı yoksa O'nu icat etmeli!” demiştir. Onun bu sözüyle üstün bir varlığa inanma duygusunun insanlar üzerindeki olumlu etkisini vurguladığı sonucuna ulaşmak mümkündür.²⁹

24 Voltaire, “Hoşgörü”, *Felsefe Sözlüğü*, c. II, s. 380-381, 385.

25 Voltaire, *Hikâyeler-I*, s. 60-61.

26 Vahdettin Başçı, *Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Erzurum, 2002, s. 8.

27 Habib Şener, “Alvarlı Muhammed Lutfî Efendi'nin Şiirlerinde Allah Tasavvuru”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, Sayı: 43, s. 477.

28 Voltaire, *Öyküler*, (Çev. Hasan Fehmi Nemli), *Ayraç Yayınları*, Ankara, 2002, s. 19 vd.; *Peter Gilmour, Philosophers of the Enlightenment*, Edinburgh University Press, tsz., pp.139-141.

29 Server Tanilli, *Dünyayı Değiştiren On Yıl*, Adam Yayınları, İstanbul, 1999, s. 42.

Voltaire'e göre, insan iyi olan her şeyi aklın ilerlemesiyle elde etmiştir. Akla uymayan boş ve batıl inançlarla hayatı boyunca mücadele eden filozof, Tanrı'nın varlığına inansa da, vahiy eseri olduğu söylenen dinin, din adamlarının uydurduğu yalandan ibaret olduğunu söylemiştir.³⁰ O, insanoğlunun dinden kurtulmak ve aklını rehber edinmekle barış ve refah içinde insanî bir dünya tesis edebileceğini öngörmüştür.³¹ Bu düşünceleriyle Voltaire'in, başlangıçta evrene bir kez müdahalede bulunmuş, sonra evreni ve doğayı kendi işleyişine bırakmış bir Tanrı anlayışını içeren deizm inancını benimsediği şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.³²

Voltaire, Tanrı'ya inandığını göstermekle beraber, Tanrı var olduğuna ve dünyayı yarattığına göre, insanların O'nun hakkında bir şey bilmeyişini kabul etmemektedir.³³

Voltaire, Ferney'de bir kilise yaptırmış, kapısına da "Voltaire Tanrı için yaptırdı/Deo erexit Voltaire" yazdırmıştır. Ayrıca ölmeden önce yarısı kilisenin içinde yarısı mezarlıkta olan bir mezar da yaptırmıştır. Muzip kimselerin onunla ilgili olarak ne kilisenin içinde ne dışında olduğu yorumunu yapacaklarını söylemiştir. O, dindar insanlar için kilise, neşeli ve sevimli insanlar için de tiyatro yaptırdığını ifade etmiştir.³⁴

Dinin, boş inançlarla doldurulup, halka Tanrı'nın cezalandırmasını içeren maddeler anlatılmasının, insanları tanrıtanımazlığa sürüklediğini söyleyen Voltaire, dini inancın gerçek haliyle, doğru bir şekilde öğretilmesi gerektiğine inanmıştır. Çünkü hurafe ve boş inançlarla dolu bir din, insanlar için gülünç olmaktan öteye geçmemektedir.³⁵

Voltaire'e göre töreler değişse bile, ahlak değişmez. Tanrı'nın yasaları evrenseldir. Bir papazın her sözüne uyan ve sorgulamadan aynı onun gibi düşünen insan zavallıdır. Birçok kötülük işleyip, sonra boynuna haç takıp kiliseye giden birinin çok iyi olduğu yorumu yapılır. Fakat biri çıkıp, papazların her sözüne uymayın, aklınızı kullanarak yaşayın, kiliseye gitmeden de Tanrı'ya yalvarmak mümkündür vb. gibi şeyler söylese, bu kişi hain ve dinsiz ilan edilir. Oysa yapılması gereken, anlamaya çalışmadan Tanrı'ya inanmak ve dünyanın her tarafındaki farklı inanç ve kültürden insanları sevmektir.³⁶

30 Başçı, *Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, s. 64.

31 İmamoglu, *a.g.e.*, s. 68.

32 Ahmet Çiğdem, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 50.

33 Maurois, *a.g.e.*, s. 35-36.

34 Maurois, *a.g.e.*, s. 68-69.

35 Voltaire, 'Aldatma', *Felsefe Sözlüğü*, c. I, s. 32-34.

36 Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, c. II, s. 31-33.

Filozof'a göre her şeye gücü yeten, evreni ve dünyayı yaratan Tanrının, küçük ve bedevi bir millet olan Yahudileri sevgili kulları olarak seçmesi saçmadır. Diğer taraftan İncil'in inanılmaz ve utanılacak derecede çelişkilerle dolu olması ve 18 yüzyıl boyunca tek bir kelime yüzünden birbirini öldüren değişik mezhep mensuplarının varlığı, Voltaire'in ispata çalıştığı konulardır. İnsanın, esere bakarak yaratanını bilmemesinin düşünülemezliği görüşünden hareketle Voltaire'in pozitif felsefesi, yumuşatılmış bir agnostisizm olarak değerlendirilmektedir.³⁷

Voltaire'e göre Tanrı'yı tanımak kadar tabii bir şey yoktur. Tabiata ve evrendeki varlıkların tümüne bakıldığında bunların usta bir sanatkârın elinden çıktığından kimse şüphe edemez. Yıldızların güneş etrafındaki dönüşleri büyük bir ustalık eseridir. Tabiatı ya da hayvanları anlatan çok güzel bir tablonun mahir bir sanatçı elinden çıktığı düşünülür. Gerçek tabiatı yaratan için de böyle düşünülmesi kaçınılmazdır. Ona göre, insanlar bağınazlık edenlerin tavırları yüzünden Tanrıya inanmaktan vazgeçmektedirler. Voltaire, tabiatı yaratan ve evrenin sahibi olan Tanrı dururken, kendi icat ettiği tanrılara tapanlara gülmektedir. Ona göre böyleleri acınacak haldedir. Voltaire, okunması gereken gerçek İncil'in tabiatın büyük kitabı olduğunu düşünmektedir. Bir tek Tanrı'ya inanmaktan başka yol yoktur. Tek din, Tanrı'ya inanmak ve namuslu yaşamaktır. Böyle saf bir dinin insanlara kötülük getirmesi düşünülemez şeklindeki anlayışıyla, Voltaire'in ahlakının, hümanist bir anlayışa dayandığı söylenebilir. Ayrıca, Voltaire'in, Tanrı için çalıştığını, vatanını sevdiğini, Pazar günleri kiliseye gittiğini, okul ve hastane yaptırdığını ve Tanrı'ya inanıp O'nun için çalıştığını söylediği bildirilmektedir.³⁸

Buradan hareketle Voltaire'in, inançta teist, amelde hümanist bir anlayışa sahip olduğu ifade edilebilir. Çünkü Voltaire göre, toplumda ahlak kuralları olmalıdır. O bu kuralların gerekliliğini toplum fikriyle açıklar. Ona göre, Tanrı her yerde hazır ve nazır olduğuna göre, tabiatla ahlak vardır. Onun ifadesiyle “küçük bir pire bile bize Tanrıyı hatırlatır”. İnsan, her zaman ve her yerde içinde ilahi bir moral bulmuştur. Sokrates, İsa Peygamber ve Konfüçyüs'ün metafizikleri aynı değildir, fakat moral anlayışları benzerlik göstermektedir. Tanrının kanunları olmadan bir toplumun yaşaması mümkün değildir.³⁹

Voltaire, en çok dine ve din adamlarına olan eleştirisiyle tanınmıştır. Fakat onun bu tavrı dinin kendisine değil, din adına yapılan bağınazlıklardır. Hıristiyanlığa karşı olanlar ve başka dinlerin mensubu olan şüpheciler Voltaire'i kendilerine bayrak yapmışlar ve dinlere karşı inançsız ve alaycı bir tavrı ifade eden *Voltaireia-*

37 Maurois, *a.g.e.*, s. 73.

38 Maurois, *a.g.e.*, s. 74.

39 Maurois, *a.g.e.*, s. 75.

nisme diye bir kavram ortaya çıkmıştır. Filozofun eserleri incelendiğinde, evreni yaratan ve düzene koyan bir güce inandığı anlaşılmaktadır. Evrendeki düzen bu gücün varlığının kanıtıdır. Gökteki yıldızlar ilahi bir kanunla boşlukta durmaktadır. Saatin, onu yapan saatçinin varlığını kanıtlaması gibi⁴⁰ bu mükemmel evrenin de bir var edeni, bu değişmez kanunların bir 'Kanun koyucusu' olmalıdır.⁴¹

Evrendeki düzenin rastlantı sonucu olduğunu söylemek Voltaire için mantıklı değildir. Çünkü tabiat çok uzun bir geçmişe sahip olsa bile, her şey devamlı değiştiğinden, her an birçok kombinezonların meydana gelmesi olasıdır. O yüzden milyonlarca yıl öncesinde bu düzenin olduğunu söylemek imkânsızdır. Evreni bu şekilde açıklamaya çalışmak Voltaire'e göre yanlıştır. Çünkü evrende zeki yaratıklar vardır. Fakat hareketin akıl ve zekâyı meydana getirdiği kanıtlanamaz. Üstelik sadece akıl ve zekâ da evreni harekete geçirmeye yetmez. Sonsuzluk karşısında insan zavallıdır. Evren, maddeye dayanılarak açıklanamaz. Her şeyi yaratan Üstün bir Varlığı kabul etmek gerekir. Mükemmel bir makineye bakıldığında, onu yetenekli bir makinistin çalıştırdığı akla gelir. İşte dünya da böyledir. O halde dünyayı harekete geçiren üstün bir zekâ vardır ve bu fikir Voltaire'e göre hem çok eski hem de fena sayılmayacak bir görüştür. Evrenin mükemmel çalışan bir makine gibi olduğunu ve muhakkak bir çalıştırıcısının bulunduğunu söylemekle birlikte, Voltaire bu makinedeki kusurları da eleştirir. Haksızlığa uğrayan zavallı insanlar, onarılmaz acılar, facialar olmakta, masum insanlar savaşlarda ve yargılanma görüntüsü altında ölmektedirler. Evreni var eden insanların babasının bu zavallı canlılar için böyle işkenceler yarattığı düşünülebilir mi? Bu soruyu Voltaire şu şekilde cevaplandırır: 'Tanrı dünyayı genel kanunlarıyla yaratmıştır, fakat her canlının kaderiyle ayrı ayrı ilgilenmez'.⁴²

Evrendeki olaylar birbirine bağlıdır. Evrende sürüp giden yasalar vardır ve her şey bu yasalara bağlı olarak gelişir. Dua, olacakları değiştiremez. Eylemleri yaparken özgür irade sahibi olup olmamak, sadece zaten gerçekleşecek olan bir şeyi isteyerek ya da istemeden yapmaktır. Yoksa insanın istemesiyle bir şey oluyor değildir. Tanrı'ya tapmak, ona bağlı olmaktır. İstekleri için insanların yalvarmasının bir faydası yoktur. Çünkü dua, Tanrı'nın yağmur yağdırmayı dilediği bir vakitte, bir bahçıvanın güneşi arzulaması demektir. Oysa her varlık evrene bağlıdır. Hiç kimse kadere hükmedemez. Aksine her varlık ancak kadere uyar.⁴³

40 Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, c. I, s. 222 vd.

41 Copleston, *a.g.e.*, c., VI, s. 37; Maurois, *a.g.e.*, s. 115; Tanilli, *a.g.e.*, s. 42-43.

42 Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, c. I, s. 74 vd.; Maurois, *a.g.e.*, s. 116.

43 Voltaire, *a.g.e.*, c. I, s. 69, 71-73.

Tanrı'nın özel yasaları olduğunu, inayeti dileğine verdiğini söylemek Voltaire'e göre saçmalaktır. Ona göre, Tanrı evreni yaratmıştır. Fakat evrenin bir yerinde bir saman tanesini kıyılatmak için de rüzgârlar yaratacak değildir.⁴⁴

Tanrı'ya inanmakla ve onun varlığına kanıtlar getirmekle beraber Voltaire, farklı dinlerin varlığını ve bu dinlerdeki akla sığmayan mucizelerini ve dogmalarını eleştirir. Aynı din içinde bile mezheplerin birbirini aforoz ettiğini, tanrısal olduklarını iddia eden dinlerin mensuplarının birbirini inançsızlıkla nitelendirdiklerini tartışarak bu dinlerin kendi içlerindeki ve birbirleri arasındaki çelişikliği anlatır. Sonuçta Voltaire, insanın vicdanına göre inanıp yaşaması ve farklı dinlerin hepsine eşit bir şekilde yaklaşarak, inancı ne olursa olsun tüm insanları kardeş gibi sevmesi gerektiği düşüncesine varır.⁴⁵

Voltaire, insanlığın ilk çağlarında çok tanrıçılığa inanıldığı görüşünü reddeder. Ona göre, tam tersi bir durum söz konusudur. İnsanlar başlangıçta tek bir Tanrı'ya inanmışlardır. Üstelik ay, güneş, yıldızlar ya da başka şeylere inanıldığı da akla uygun değildir. Çünkü insanlar korktukları şeylere taparlar. Bu gök cisimlerine ise alıştılar. Ancak, bir kısım filozoflar onları bu cisimlere tapmaya yönlendirmiş olabilirler. İnsanlar, üzerlerine gökten dolu yağdıran, göğü gürleten bir güç olduğunu ve ona bir ad vermeyi de düşünmüşlerdir. Bu yüzdendir ki, eski Mısırlılar tanrılarına Knep, Suriyeliler Adonai, İskitler Pape demişlerdir. Bu kelimelerin hepsi bey, efendi anlamlarındadır. Doğadaki çeşitli olayları fark eden ve bu olaylardan korkan insanlar, bunları yapıp eden gücü tek bir varlık olarak düşünmüşlerdir. Fakat daha sonra doğayı daha fazla tanıyan insan cisimlere, elementlere, denizlere, ormanlara kendilerini koruyan ya da cezalandıran varlıklar atfetmişlerdir.⁴⁶

Ateistlerin, dünyadaki kötülükler nedeniyle Tanrı'yı tanımamalarına karşı çıkan Voltaire, 'Kurtlar koyunları yiyor ve örümcekler sinekleri yakalıyor diye, Tanrı'nın varoluşu konusunda aklın bizi götürdüğü sonuçların inkâr edilemeyeceğini' söyler. Çünkü evrendeki bu yok oluş ve yeniden üretim onun sonsuz tasarımının işaretidir.⁴⁷

Voltaire'e göre, insanların tanrıtanımaz olması, dini gerçek şekliyle değil, kendi istedikleri bir şekilde insanlara tanıtan, zulmeden din adamları yüzündendir.⁴⁸

44 Voltaire, "İnayet", *Felsefe Sözlüğü*, c. II, s. 65.

45 Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, c. I, s. 192 vd.

46 Voltaire, "Din", *Felsefe Sözlüğü*, c. II, s. 303-305.

47 Copleston, *a.g.e.*, c. VI, s. 38.

48 Voltaire, "Athée", *Felsefe Sözlüğü*, s. 78-79.

Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için bir diğer sebep daha vardır ki, o da ahlaki sebeptir. İyi işlerin ödüllendiricisi, kötülüklerin cezalandırıcısı olan Tanrı'ya inanmak, insan için en yararlı inançtır. İktidar ve otorite sahipleri için tek fren budur. On beşinci yüzyılda İtalya'da dinsizlerin çoğalmasıyla bir dostu zehirlemek onu yemeğe davet etmek kadar basit ve bir dostu bıçaklamak onu kucaklamak kadar doğal sayılmaya başlanmıştır. Bu sebeple Voltaire için dinsiz kimse bir canavardan farksızdır. Batıl inançlara kanmak da bir başka canavarlıktır. Faziletin ise dinsizlik ile bağınazlık arasında çok dar bir alana sahip olduğuna inanan Voltaire, iyi olan Tanrı'ya inanmayı ve iyi olmayı tavsiye eder. O, ne çıkarı için onu ezecek olan bir prensle konuşmayı isteyeceğini, ne de kendisi bir hükümdar olsa dinsiz yardımcılarla uğraşmak istediğini söyler. Ona göre hem hükümdarlar hem halk için üstün bir gücün varlığını kabul etmek gereklidir.⁴⁹

Fakat evreni yaratan ve ahlak kurallarına uymayı emreden üstün bir güce inanmak gerekse de, bu Yahudilerin ve Hıristiyanların ya da diğer inananların tanrılarının varlığını kanıtlamaz. Buradan Voltaire'in aklın acizliğine de inandığı sonucu çıkarılmaktadır. Çünkü Voltaire, 'Tanrının nasıl olduğu?' sorusuna, 'Benden bunu bilmemi nasıl istersiniz?' diye cevap vermektedir. O, her toplumun kendi düşüncesine göre bir tanrı anlayışı olduğu kanaatinde. Tanrı inancıyla ilgili bu değişikliği açıklamak için Voltaire bir hikâye anlatır. Bu hikâyede bahçesindeki bir köstebekle bir ağustos böceği konuşmaktadır. Köstebekçe göre bu güzel binayı çok büyük ve güçlü bir köstebek yapmıştır. Ağustos böceğine göre ise ona itiraz ederek bu güzel binayı çok yetenekli bir mimar olan bir ağustos böceği yapmıştır. Bu hikâyeyi anlatmakla filozof, Tanrı anlayışı konusunda tartışmaya girmeyeceğini, Tanrıya inanmanın işte bu hikâyedeki gibi olduğunu söyler. Bu Tanrı, dinlerin tanrısı değildir.⁵⁰

İnsan, akli sayesinde iyi-kötü, doğru-eğri ayrımını yapabilir. Aklını kullanan her insan aynı sonuca ulaşır. Bu yüzdendir ki, Sokrates'le Epikuros'un, Konfüçyüs'le Çiçero'nun, Marcus-Antoninus'la Sultan II. Murat'ın ahlakları birdi. Doğrunun ne olduğunu, Tanrı yalnız Hıristiyanlıkta bildirmemiştir. Ondan önce bütün çağlarda bu bilgi vardı. Çünkü Tanrı değişmez ve değişmemiştir. İnsan akli ve ruhu, akıl ve ahlak ilkeleri daima aynı kalacaktır.⁵¹

Tanrı, her insana izzeti nefis, iyilikseverlik, hiddet, merhamet, akıl, tutkular vs. gibi birçok özellik vermiştir. Kötülüklerin nedeni, insanın, kendi rahatını düşünen bir varlık olması sebebiyle, duygu ve yetilerini kendi çıkarına göre kullanmasındandır. Yoksa tabiat yasası, insanlara kötülük edilmesini emretmez.⁵²

49 Maurois, *a.g.e.*, s. 117.

50 Maurois, *a.g.e.*, s. 118.

51 Voltaire, "Doğruya-Eğriye Dair", *Felsefe Sözlüğü*, c. II, s. 144-45.

52 Voltaire, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, c. II, s. 73-74, 77.

Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*'nde Tanrı'nın varlığını ispat için Konfüçyüs'ün adamlarından biriyle bir Çin prensini konuşturur. Prens, göğe tapmanın, göğe yükselmenin, göğe layık olma vb. sözlerin ne anlama geldiğini sorar. Rahip, bunların hepsinin saçmalık olduğunu, gök denilen bir şey olmadığını, her gezegenin etrafında onu saran bir atmosfer olduğunu ve her güneşin etrafında dönen gezegenlerin merkezi olduğunu anlatır. Diyalogun devamında bütün varlıkların ilksiz Yaratıcı olan Tanrı'ya tapmalıyız sonucuna ulaşır. Tanrı, gücü sınırsız olan, kendi kendine var olan, hiçbir şeyin kendisini sınırlayamayacağı ve her şeyin ilk sebebidir.⁵³

Voltaire, Tevrat'ta adları geçen Musa, İbrahim Peygamberler ve diğer şahsiyetlerle alay eder. O, dünyanın değişmez kanunlara tabi olduğu varsayımları kabul eder. Bu kanunlar asla değişmez. Bütün cisimler yerin merkezine doğru düşerler. Armut ağacında hiçbir zaman muz yetişmez. Bir köpeğin içgüdüğü bir devekuşununkinden farklıdır. Her şey düzenli, birbiriyle bağlantılı ve sınırlıdır. İnsanın belirli sayıda dişleri, saçları ve fikirleri vardır. Zaman gelir ki, dişlerini kaybeder, saçları dökülür, fikirleri yok olur. Eğer bir sineğin kaderini değiştirmek mümkün olsaydı, bütün insanların ve hatta tabiatın kaderini değiştirmek de mümkün olurdu.

Voltaire aptal insanların, 'Doktorum teyzemi kurtardı. Onu normal ömründen on yol fazla yaşatmayı başardı' sözlerini de eleştirir. Voltaire'e göre, doktor bu insanı kurtarmamıştır, fakat bunu yaparken tabiata aykırı veya tabiat kanunlarını değiştiren bir şey yapmamıştır. Aksine bu kanunlara uymuştur. Adamın teyzesi bulunduğu o şehirde doğmuştur ve doktor da o şehirdedir. Hasta kadın o doktoru çağırmıştır ve doktor da ona uygun bir reçete yazmıştır. Bu durumda kadının iyileşmesinden dolayı tabiat kanunları bozulmuş değildir. Voltaire'e göre bizlere kaderin kuklaları diyen bizi çok iyi tarif etmiştir.⁵⁴

Tanrının mucizelerle kendi koyduğu kanunları bazı insanlar lehine değiştirip değiştiremeyeceği sorusuna Voltaire'in cevabı hayırdır. Tanrı, kendi iradesinin ve hikmetinin eseridir. İnsanlar gibi değişik mizaçlı değildir. Elbette ki bu büyük ve ölümsüz güç sahibi, rüzgârın estiği tarafa dönen bir yapıda değildir. Bu noktada duanın sorgulanması söz konusu olmaktadır. Tanrı bu dünyanın kanunlarını değiştiremeyecekse yapılan duaların pozisyonu nedir? İnsanların yalvarıp yakarması boşuna mıdır? Voltaire'in Tanrının evren üzerindeki iradesi ve müdahalesiyle ilgili düşünceleri incelendiğinde duanın gereksizliğine inandığı anlaşılmaktadır. Voltaire, "Tanrı sizin ne övmenizle ne dileklerinize meşgul olur. Bir kimse zayıf, boş

53 Voltaire, "Çinlinin Din ve Ahlak İlkeleri", *Felsefe Sözlüğü*, c. I, s. 121 vd.

54 Voltaire, "Alınması", *Felsefe Sözlüğü*, c. I, s. 287-288.

olduğu için övülür ve böylelikle onun fikir değiştirmesi arzu edilir. Biz Tanrı'ya karşı görevlerimizi eksiksiz yerine getirelim. Doğru olalım. İşte size en güzel ve gerçek dua"⁵⁵ demektedir. Bu düşüncelerinden dolayı Voltaire'in determinizme kaymış olduğu ifade edilmektedir.⁵⁶

II. İslâm'a Bakışı

Voltaire'in, *Ahlak ve Adetler Üzerine Denemeler* adlı eseri, onun Avrupa ve Çin uygarlıklarına dair bilgilere yer vermesi açısından önemlidir. Maurois, bu eserde Voltaire'in, o zamana kadar yasaklanmış olan dinlerin bir mukayesesini yaptığını, ancak filozofun bu eserde subjektif fikirler ortaya koyduğu ve eserin tarih açısından da yanlışlar içerdiği şeklinde eleştiriler bulunduğunu söylemektedir.⁵⁷

Voltaire, farklı düşünce ve inançlara karşı bağnazlığın ne kadar kötü bir şey olduğunu *Scarmentado'nun Seyahatlerinin Hikâyesi'nde* ele alır. Hikâye kahramanı, Avrupa ülkelerine yaptığı bir yolculuğunda inançlarından ötürü insanların yakılmasına şahit olur. Ardından Türkiye'ye giden Scarmentado, Müslüman Türklere karşı önyargılıdır. Arkadaşlarıyla Türklere bahsederken onların imansız ve çok zalim oldukları şeklindeki düşüncesini paylaşır. Fakat buraya vardığında kendi ülkesindekinden daha fazla kilise olduğunu, farklı inançtaki insanların kendi dillerinde istedikleri gibi dua ettiklerini hayretle görür. Fakat bu ülkede de dini istismarlar olduğunu fark eder. Buradan İran, Çin, Hindistan ve Amerika'ya giden Scarmentado, burada da bağnazlığın olduğunu görür ve sonunda ülkesine döner.⁵⁸

Voltaire, zaman zaman İslâm'ı ve onun peygamberini, tarihi gerçekleri göz ardı ederek ve biraz da aşırıya kaçan bir tarzda eleştirmektedir. Hz. Muhammed ile ilgili yazdığı eserin adı *Fanatizm veya Muhammed Peygamber*'dir. Remzi Demir, onun bu eserde, Mekke'yi ele geçirmek isteyen Hz. Muhammed'in bunu gerçekleştirmek üzere yapıp ettiklerini hikâyelendirdiğini nakleder. Öyküde, ikisi de köle olan Palmire adında genç bir kız ve Séide adında genç bir erkeği etkisi altına alan Muhammed Peygamber, Séide'e, İslâmiyet'e karşı çıkan İsmâîlîlerin şefi Zopire'i öldürmesini emreder. Séide, Zopire'i öldürür; ancak kısa bir süre sonra öldürmüş olduğu kişinin babası ve Palmire'in ise kız kardeşi olduğunu öğrenir.

55 Voltaire, *Hikâyeler-I*, s. 128.

56 Maurois, *a.g.e.*, s. 120.

57 Maurois, *a.g.e.*, s. 43-44.

58 Voltaire, *Hikâyeler-I*, s. 47-48.

Muhammed'ten intikam almak için, İsmâîlîleri ona karşı ayaklandırır. Fakat tam Muhammed'i öldüreceği sırada, Muhammed'in kendisine daha önce içirmiş olduğu zehrin etkisiyle ölür. Séide'in ölümünü, kendisine sunulan tanrısal desteğin bir kanıtı olarak gösteren Muhammed, Mekke halkını kendisine bağlar, ama olayların acısına dayanamayarak intihar eden Palmire'yi kaybeder.⁵⁹

Demir'in de belirttiği üzere, öyküde geçen olay ve kişilerin tarihî gerçekliklerle ilgisi bulunmamaktadır.⁶⁰ Zira Hz. Peygamber ile İsmâîlîlik inancının tarihsel olarak aynı döneme denk gelmediği açıktır.⁶¹ Voltaire'in gerçeği yansıtmayan böyle bir olayı neden konu edindiği sorusu akla gelmekle beraber, eserin bir öykü olması, filozofun niyetini ve kanaatini anlama noktasında durumu güçleştirmektedir. Hikâyeye göre, Hz. Muhammed'in amacına ulaşmak için birilerini kandırması, cinayete azmettirmesi şeklinde ifadeler ise, peygamberlerin genel nitelikleri⁶² düşünüldüğünde yakışsız durmaktadır. İslâm'ın yalan⁶³ ve öldürme⁶⁴ konusundaki net ve kesin hükümleri de göz önüne alındığında Hz. Muhammed'le alakalı olarak Voltaire'in böyle bir öykü yazmasının şahsi görüşünün gizil bir ifadesi olduğunu düşünmek mümkündür.

Osman Yenseni'nin derlediği *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler* adlı eser ise, Voltaire'in Türklük ve Müslümanlık üzerine fikirlerini daha geniş bir biçimde ortaya koyması bakımından önemlidir. Eserde Hz. Muhammed'den ve İslâm'dan yer yer övgü sayılabilecek sözlerle bahsetmekle beraber zaman zaman da tipik Batılı tutumunu sergilediği görülmektedir. Örneğin, Hz. Muhammed'in Kureys soyundan olduğunu, ancak şecerelerinin Hz. İbrahim'e dayandığının üstün görünme arzusuyla yayılmış gerçek dışı bir bilgi olduğunu söyler.⁶⁵

Voltaire, İslâm'ın o dönemde yaygın inançlar olan Sabîlik, Yahudilik ve Hıristiyanlığı yok etmek, bunu gerçekleştirmek için de, Hz. İbrahim dinini teccid etmek maksadındaki Hz. Muhammed tarafından oluşturulduğunu iddia eder. İddiasını delillendirmede, "*İbrahim ne Yahudi idi ne de Hıristiyan. Fakat o, hanîf*

59 Demir, *a.g.e.*, s. 83.

60 Demir, *a.g.e.*, s. 84.

61 Şinasi Gündüz, "İsmâîliyye", *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s. 197.

62 Peygamberlerin sıfatları konusunda bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Peygamber", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2007, c. 34, s. 257-262.

63 Bkz. Kur'ân, Bakara, 2/188; Âl-i İmrân, 3/78; İbrahim, 14/22; Hac, 22/30; Furkân, 25/72; Leyl, 92/8-10.

64 Bkz. Kur'ân, Nisâ, 4/92-93; Mâide 5/32; En'âm, 6/51; İsrâ, 17/33; Furkân, 25/68.

65 Voltaire, *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler*, (Der. Osman Yenseni), Nisa Matbaacılık, İstanbul, 1969, s. 5.

(Allah'ı bir tanıyan, hakka yönelen) bir müslümandı. Allah'a ortak koşanlardan da değildi” mealindeki Âl-i İmrân, 67. ayeti kullanır. Bu da Voltaire'in Kur'an'ı incelediğini göstermektedir.⁶⁶

Hız. Muhammed'in ümmiliği⁶⁷ meselesine de değinen filozof, tebliğ ettiği vahyin niteliğine bakıldığında O'nun ümmi olmaması gerektiğini, zira “bir adamın tüccar, şair, yasa koyucu ve devlet kurucu” olup da imza atmayı bile bilmemesini şaşkınlıkla ve alaycı bir tavırla ifade eder. Kur'an'ın neliği konusunda Batılı bilim adamlarının gerçek bir bilgi ve fikir sahibi olmadıklarını, Kur'an'a dair yorumlarının gülünç olduğunu ve Arap literatüründe yer alan en zarif ve yüce eserin Kur'an olduğunu söylemekle çoğulcu ve objektif bir izlenim veren Voltaire'in inceden inceye İslâm vahyini beşerî eserler seviyesine indirmediği de dikkat çekicidir. Zira bir taraftan Kur'an vahyinin üstünlüğünü öne çıkarırken, diğer taraftan Hız. Peygamber'i şair bir kişilik olarak takdim eder ki, bu da eleştirdiği bilgilerin durumuna filozofun kendisinin de düşmesine sebep olur.⁶⁸

Türklerin İstanbul'u almasının Batıda İslâm karşıtlığına ve Kur'an vahyine dair olumsuz tavırların sergilenmesine neden olduğunu değerlendiren Voltaire, Hız. Muhammed ve dininin kötülüğünü göstermede kadınlara karşı İslâm'ın ve Peygamberin tutumunun örnek verildiğini, ancak bunun gerçeği yansıtmadığını dile getirir. Batıda yayılan söylentilerde Hız. Muhammed'in kadınları akılsız varlıklar olarak gördüğü, kadının değersiz ve temel hak ve hürriyetlerden yoksun olduğu bilgisini yine bir Kur'an ayetiyle çürütmeye kalkışır.⁶⁹ Kadınlarla ilgili bu ayetler Nisâ, 3-5. ayetlerdir ki, burada Yüce Allah, kadınlara karşı adaletli davranılmasını, onlara mehirlerini ödenmesini ve onların beslenme, giyinme gibi ihtiyaçlarının karşılanmasını ve onlara güzel sözler söylenmesini öğütlemektedir.

İslâm'ın kılıç dini olduğu ve bu şekilde yayıldığı şeklindeki yorumları takdire şayan eleştirel bir tavırla ele alan filozof, İslâm'ın neden ve nasıl hızla yayıldığıнын tespiti için İhlâs Sûresi'nin “*De ki: O, Allah'tır, bir tektir. Allah Samed'dir. (Her şey O'na muhtaçtır, o, hiçbir şeye muhtaç değildir.) Ondan çocuk olmamıştır (Kimsenin babası değildir). Kendisi de doğmamıştır (kimsenin çocuğu değildir). Hiçbir şey O'na denk ve benzer değildir*” mealindeki ayetlerine bakılmasının yeterli olacağını belirtir. Hıristiyanların hoşuna gitmese de, ortaya çıktığı dönem-

66 Voltaire, *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler*, s. 6.

67 Ümmi kavramıyla ilgili tartışmalar için bkz. Remzi Kaya, “Kur'an'da Hız. Peygamberin Beşer Ve Ümmi Oluşu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, 11/1, s. 29-52; Kavramın geçtiği Kur'an âyetleri ise şunlardır: Bakara, 2/78; Âl-i İmrân, 3/20,75; Ârâf, 7/157-158.

68 Voltaire, *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler*, s. 7-8.

69 Voltaire, *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler*, s. 9.

de Kur'ân vahyinin güzel olduğunu, Hz. Muhammed'in Asya'yı putperestlikten kurtararak Tanrı'nın birliğini öğrettiğini, şirki kaldırdığını söyleyen Voltaire, İslâm'da tefeciliğin yasaklamasının, sadakanın ve duanın emredilmesinin, kadere rıza göstermenin temel ilkeler olduğunu ifade eder. Yine kötülük edenlerin bağışlanmasını, herkese iyilik edilmesini, bilgisizlerle tartışılmamasının Kur'ân'ın temel prensiplerinden olduğunu söyler. Kur'ân'ın getirdiği hükümlerin hiçbir tahriفة uğramadan geldiğini ve gevşetilmeden uygulandığını da ekler. Bu ve benzeri ifadeleriyle Kur'ân ve İslâm'ı methedici bir tavır sergileyen Voltaire'in tuhaf bir şekilde Kur'ân'ın ilerleyen ayetlerinin gelişigüzel, anlaşılmasız vahiylerden ve düzensiz haberlerden oluştuğunu söyleyerek Batı için eleştirdiği duruma kendisinin de düşmesi, filozofun her ne kadar dinî hoşgörü anlayışının öncülerinden sayılsa da İslâm konusunda taassuptan kurtulamadığını ve net bir kanaate ulaşamadığını göstermektedir.⁷⁰

Kur'ân'ın ilahî kaynaklı olmayıp Hz. Muhammed'in yazdıklarından olduğu iddiasına da değinen Voltaire, Hz. Muhammed'in Bensalan adlı bir Yahudi'yle çalıştığı bilgisini verir. Bir Yahudi'nin kendi dini aleyhine söz söylemesi ve çalışması zor bir ihtimal de olsa, imkânsız değildir diyerek bu iddialara katılma noktasında açık kapı bırakır. Kur'ân'ın Tanrı sözü olmadığı iddialara Hz. Muhammed'in "*Yoksa onu (Muhammed kendisi) uydurdu mu diyorlar? De ki: "Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi siz de onun benzeri bir sûre getirin ve Allah'tan başka, çağırabileceğiniz kim varsa onları da yardıma çağırın"* (Yunus, 38) ve "*Biz bir âyeti değiştirip yerine başka bir âyet getirdiğimiz zaman -ki Allah neyi indireceğini gayet iyi bilir- onlar Peygamber'e, "Sen ancak uyduruyorsun" derler. Hayır, onların çoğu bilmezler. Ey Muhammed! De ki: "Kur'ân'ı, Ruhul-Kudüs (Cebrail) inananların inançlarını sağlamlaştırmak, Müslümanlara doğru yolu göstermek ve onlara bir müjde olmak üzere hak olarak indirdi"* (Nahl, 101-102) mealindeki ayetlerle cevap verdiğini ve iddiaları reddettiğini belirtir. İslâm ve Hz. Muhammed'le ilgili Batıdaki yanılı tutumu ortaya koyma çabasının bir başka hamlesi olarak da Voltaire, Aydınlanma'nın önemli eseri *Ansiklopedi*'de yer alan bilgi yanlışlığına değinir. *Ansiklopedi*'nin "Harut ve Marut" maddesinde meleklerin bir kadınla ahlaksız yakınlaşmaları neticesinde kadının Tanrı tarafından Zühre diye bilinen yıldızla çevrildiği ve meleklerin de ağır şekilde cezalandırıldıkları Voltaire, bilgisinin İslâm kaynaklarında yer almadığını ve içki içmenin İslâmî ilkelere uymadığını, dolayısıyla bu kıssanın gerçek olmasının imkânsızlığını dile getirir.

70 Voltaire, *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler*, s. 10.

Batının İslâm'la ilgili tutumunu yadırgamakla beraber aynı tutumu takınan filozofun bu tutumuna bir diğer örnek de Mirâc hadisesiyle alakalı görüşleridir. Kur'ân-ı Kerim'de İsrâ Sûresi'nin ilk ayetinde bahsedilen bu olayda Hz. Muhammed'in Mescid-i Haram'dan (Mekke'den) Mescid-i Aksâ'ya (Kudüs'e) götürüldüğü buyurulmaktadır. Voltaire, Mirâc'dan söz ederken, halkın hurafe ve kerametlere olan meyli nedeniyle bu hadisenin inanılır bulunduğuna kanaatini belirtir.⁷¹

İslâm ile Hıristiyanlığı karşılaştırmaya çalışarak, Hz. Muhammed'in, doktrinlerini cesareti ve silahı ile yayan güçlü bir karakter olduğunu söyleyen Voltaire, bu şekilde kurulmasından sonra İslâm'ın durumunun değiştiğini, merhamet ve af dini haline dönüştüğünü ifade eder. Ona göre, Hıristiyanlıkta durum bunun tersidir. Hz. İsa, Hıristiyanlığın ilahî kurucusudur. O, sade ve sakin geçen hayatı boyunca kötülüğü ortadan kaldırmaya, hoşgörüyü yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Ancak ondan sonra Hıristiyanlığın merhametsiz ve barbarlıklarla dolu bir din halini aldığını filozof şaşkınlık verici bulduğunu dile getirir.⁷² Voltaire'in bu değerlendirmesinde de gerçeklerin göz ardı edildiğini görmek mümkündür. Çünkü tebliğ başladığı andan Medine'ye hicretine kadar Hz. Peygamber ve O'na inananların müşriklerden gördüğü eziyet bilinmektedir. Hz. Peygamber kendisine yapılan sayısız kötü muameleye, sataşmaya ve saldırılara rağmen bunu yapanlara karşılık vermemiş, hatta kötü söz bile söylememiştir. Hicret öncesi dönemde Müslümanlara ağır ambargolar uygulanmış, ancak Müslümanlar buna şiddetle karşılık vermemişlerdir. Onlar, Allah'ın yardımını dileyerek ve sabır göstererek bu olumsuz duruma katlanmayı yeğlemişlerdir. Habeşistan'a ve Medine'ye yapılan hicret de başlı başına Müslümanların şiddet uygulayan değil, şiddet ve eziyete maruz kalan taraf olduğunun açık bir delilidir.⁷³

Müslümanlar ile müşrikler arasında yapılan askerî mücadelelere bakıldığında da, İslâm toplumunun savunma pozisyonunda olduğunu, kendilerini müdafaa durumunda kaldıkları için savaştıklarını kaynaklarda görebiliriz.⁷⁴ İki taraf arasında yapılan ilk savaş müşriklerin taarruzuyla vuku bulmuştur.⁷⁵ Tarafları son defa karşı karşıya getiren Mekke'nin fethindeyse, Müslümanlar kutsal vazifelerini yap-

71 Voltaire, *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler*, s. 11-12.

72 Voltaire, *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler*, s. 13.

73 Azmi Özcan, "İslâm", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2001, c. 23, s. 27; Ali Himmet Berki-Osman Keskiöğlü, *Hatemü'l-Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayatı*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1997, s. 70-75, 87-89, 121-122, 181 vd.

74 Mevlânâ Şiblî Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed (Sîretü'n-Nebî)*, (Çev. Yusuf Karaca), İz Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 203 vd.

75 Mustafa Fayda, "Bedir Gazvesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1992, c. 5, s. 32.

malarına engel olan Mekke müşriklerinin bu bağınaz ve dışlayıcı tutumu nedeniyle şehre girmek istemiştir. Bu olayda da askerî güç bakımından üstün olmalarına karşın Hz. Peygamber ve Müslümanlar sühuletle şehri ele geçirmiş ve kimseye zarar vermemişlerdir. İslâm Peygamberinin bu merhametli tutumu nedeniyledir ki, birçok Mekke müşrik şehre girişten önce ve sonrasında İslâm'ı kendi istek ve arzularıyla kabul etmiştir.⁷⁶ Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Hz. Muhammed ve Müslümanlar hiçbir zaman saldırgan tutum ve davranışlar sergilememişler, İslâm'ın tebliğinden itibaren muhataplarına hep sevgi, şefkat ve merhametle yaklaşmışlardır. Fetihte, müşrik Mekke halkının can, mal ve namusunun koruma altında olduğu duyurulmuş, buna riayet edilmiş ve halkın büyük çoğunluğu İslâm'ı kabul etmiştir. Dolayısıyla İslâm Peygamberinin, inananlarının sayısı artıncaya kadar kılıç ile dini yaydığı, cesareti ve silahının zoruyla insanların onun etrafında toplandığı görüşü gerçeği yansıtmamaktadır.

Sonuç

Voltaire'in felsefesinin anahtar kavramının hoşgörü olduğunu söylemek mümkündür. Eserleri incelendiğinde, onun özgür düşünceye ve bireyselliğe verdiği önem bariz şekilde öne çıkmaktadır. Bireylerin baskı ve tesir altında kalmadan, arzularınca yaşamaları ve kişisel temayüllerine göre yaşamaları gerektiğini savunan filozofun inanç konusunda kararsız kaldığı görülmektedir. Onun, zaman zaman bir Tanrı'ya inanmanın gerekliliğinden bahsederken, kimi zaman da inanca ve Yaratıcıya kayıtsız kaldığı yine eserlerinden anlaşılmaktadır. Voltaire'in bu tutumunun dönemindeki kilise güdümündeki dinî düşünce ve yaşayıştan kaynaklı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira onun din ve inanca yönelttiği eleştiriler esasında dinin özüne değil, kilise adamlarının tekeline girmiş olan kurumsal inanca dönüktür.

Voltaire, körü körüne bir şeye inanmanın, kehanet, keramet ve menkıbelerin peşine düşmenin akılcılığa, ilerlemeye ve bilimselliğe olan tenakuzundan şikâyetçi olmuştur.

Dinlerin aslında aynı olduğunu, bütün din mensuplarının aynı Yaratıcının inananları olduğunu söylemekle dinî anlamda çoğulcu görüşlere de sahip olduğu söylenebilirse de, son tahlilde Voltaire'in inancın yaşama akseden yönlerinden, yani dinin davranışsal boyutundan pek hazzetmediğini de belirtmek gerekir. Ancak, inançsızlığı tehlikeli görmüş, dinin insan için sunduğu gündelik yaşama dair kuralların gerekliliğine ve faydasına inanmıştır. Bağnazlık ve hurafelere inanmak

⁷⁶ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Mekke", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2003, c. 28, s. 558.

ise, ona göre ortaya konulabilecek en büyük kötülüktür. Bu nedenle de o, dinin doğru bir şekilde öğretilmesini, boş inançlardan arındırılmış bir dinin sıradan insanlar için elzem olduğunu ifade etmiştir.

Dinlerin aynı Hakikat'in yansıması şeklinde tasavvur etse de, ait olduğu kültürün tesiriyle olsa gerek, Voltaire, Hıristiyanlığı diğer dinlerden farklı bir yerde konumlandırmıştır. Tarihe olan ilgisi ve tarih araştırmaları yapması sayesinde Çin başta olmak üzere Uzak Doğu dinlerini tanıyan filozof, hoşgörünün inanç alanına yansıması noktasında Çinlilere hayranlık beslediğini belirtmiştir.

Voltaire'in İslâm ile ilgili düşünceleri ise, genel din kavramına karşı takındığı tutumla benzerlik göstermektedir. İslâm'a dair değerlendirmelerinde bazı hususlarda tarafsız yorumlarda bulunmuşsa da, fikirlerine bir bütün olarak bakıldığında, İslâm'a ince bir istihza ile yaklaştığı sezilmektedir. Onun bu konuda net bir kanaate sahip olamamasının ve yer yer küçümseyici ve gerçeklikle bağdaşmayan yorumlarda bulunmasının iki temel nedeni olduğunu belirtmek gerekir. Bunlardan birincisi, her halükarda onun bir Hıristiyan olarak yetişmesi ve Hıristiyan kültürünün bir ferdi olmasıdır. Bu durum hoşgörü savunucusu ve bağnazlık karşıtı olsa da, onun da önyargıdan kurtulamamasına sebep olmuştur. İkincisi ise, İslâm'a dair kapsamlı bir malumatının olmadığıdır. Özellikle Hz. Muhammed 'le ilgili söylediklerine bakılırsa, filozofun, önyargılı ve çok gerçek bilgiye dayanmakla eleştirdiği Batı kültürünün bakış açısıyla yazılmış kaynaklardan İslâm'ı öğrendiği akla gelmektedir.

İslâm'ı ele alırken tam bir objektivizmi yakalayamamakla beraber, Voltaire'in İslâm'ın ve Hz. Muhammed'in üstün yönlerini itiraf ettiğini de belirtmeliyiz. İslâm hukukuna ve Müslüman yaşamına dair bazı meselelerde Kur'ân ayetlerine müracaat etmesi, İslâm'ın merhamet ve af dini olduğunu söylemekten geri durmaması Voltaire'in takdir edilecek yönlerindedir. Değerlendirmelerindeki bazı yanlışlıkların kasıtlı olmadığı, İslâm'a karşı önyargılı ve düşmanca duygularla yazılmış kaynaklardan İslâm'ı araştırdığı da ihtimal dâhilindedir. Özellikle Türklük ile İslâm dininin Batı düşüncesinde özdeşleşmiş olması ve Osmanlı Devleti'nin fetih hareketlerinin yarattığı olumsuz intiba, tüm Batı'da olduğu gibi Voltaire'in zihninde de İslâm'a karşı gizil bir dışlayıcılığı beraberinde getirmiştir.

Netice olarak, döneminde İslâm ve Müslümanlar barbar olarak nitelendirilirken, ilgili eserlerde İslâm ve Müslümanlara dair araştırmalar gayrete değer görülmezken ve mevzubahis olduğunda Türklere, İslâm'dan ve Müslümanlıktan tamamen gerçek dışı bilgilerle bahsedilirken Voltaire'in, nispeten gerçekçi bilgiler sunmuş olması önemlidir.

Kaynakça

- Atak, Seyit Ahmet, “Hoşgörü Kavramının Voltaire Felsefesine Çeşitli Yansımaları”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, Sayı: 17, (85-101), 2011.
- Aydın, Mehmet S., “Hoşgörünün Dinî Temelleri”, *Mehmet S. Aydın ile İçerik Kritik Bakış*, (Haz. Mehmet Gündem), İyi Adam Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Başçı, Vahdettin, *Rasyonel Din Anlayışları ve Deizm*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Erzurum, 2002.
- _____ “Taassup Doğru Düşünmeye Engeldir”, *Felsefe Dünyası*, Sayı: 36, 2002.
- Berki, Ali Himmet-Keskioğlu, Osman, *Hatemü'l-Enbiyâ Hazreti Muhammed ve Hayatı*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1997.
- Beşir Fuad, *Voltaire*, Babil Yayınları, (Sad. Erdoğan Erbay-Ali Utku), Erzurum, 2002.
- Bozkurt, Nebi- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, “Mekke”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, (555-558), 2003.
- Copleston, Frederick, *Felsefe Tarihi*, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınları, İstanbul, 1989.
- Çiğdem, Ahmet, *Aydınlanma Düşüncesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Demir, Remzi, *Türk Aydınlanması ve Voltaire*, Doruk Yayıncılık, Ankara, 1999.
- Diderot ve D’Alembert, *Ansiklopedi Ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklama Sözlüğü*, (Çev. Selahattin Hilav), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Durant, Will, *Felsefe Kılavuzu*, (Çev. Ender Gürol), Milliyet Yayınları, 1973.
- Goldman, Lucien, *Aydınlanma Felsefesi*, (Çev. Emre Arslan), Doruk Yayıncılık, Ankara, 1989.
- Fayda, Mustafa, “Bedir Gazvesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 5, (325-327), 1992.
- Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998.
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.
- İmamoğlu, Tuncay, *Modern Batı Düşüncesinin Felsefî Temelleri*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Kaya, Remzi, “Kur’an’da Hz. Peygamberin Beşer Ve Ümmi Oluşu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1, (29-52), 2002.
- Kuznetsov, Vitaly, *Hegel ve Aydınlanma Yüzyılı*, (Çev. Hüseyin Portakal), Cem Yayınları, İstanbul.
- Maurois, Andrés, *Voltaire*, (Çev. Cenap Yazansoy), Kastaş Yayınları, İstanbul, 2001.
- Mevlânâ Şiblî Numânî, *Son Peygamber Hz. Muhammed (Sîretü'n-Nebî)*, (Çev. Yusuf Karaca), İz Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Özcan, Azmi, “İslâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, (27-31), 2001.
- Peter Gilmour, *Philosophers of the Enlightenment*, Edinburgh University Press, tsz.
- Şener, Habib, *John Locke ve David Hume, Din Felsefesi Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- _____ “Alvarlı Muhammed Lutfî Efendi’nin Şiirlerinde Allah Tasavvuru”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 43, (476-503), 2015.

- Tanilli, Server, *Dünyayı Değiştiren On Yıl*, Adam Yayınları, İstanbul, 1999.
- Voltaire, “Düşünce Özgürlüğü”, *Felsefe Sözlüğü*, (Çev. Lütfi Ay), M.E. B Yayınları, İstanbul, 2001.
- _____ *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, (Çev. Fehmi Baldaş), Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1949.
- _____ *Hikâyeler, I-II*, (Çev. Fehmi Baldaş), Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 2001.
- _____ *Öyküler*, (Çev. Hasan Fehmi Nemli), Ayraç Yayınları, Ankara, 2002.
- _____ *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler*, (Der. Osman Yenseni), Nisa Matbaacılık, İstanbul, 1969.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “Peygamber”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, (257-262), 2007.
- Yazoğlu, Ruhattin, *Dinî Çoğulculuk Sorunu John Hick Üzerine Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- _____ “Ebu'l-Hasan Harakânî'de Hoşgörü ve İnsan Sevgisi”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, (1-10), 2014.